

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА ТА ІВАН БАГРЯНИЙ: ТИПОЛОГІЯ І РЕЦЕПЦІЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПТІВ

Ставання стійкої традиції, механізму переємності проблематики та художніх засобів є одним із центральних завдань літературознавства як науки. Заповнення «білих плям» історії української літератури, подолання «двоколіїності» літературного процесу наприкінці ХХ століття актуалізувало дослідження, пов'язані з функціонуванням літературного «канону», визначенням аксіологічних орієнтирів вітчизняного красного письменства¹.

Одне з центральних, «культових» позицій цього «канону» по праву посідає Г. Сковорода. Унікальна постать української культури була наново «відкрита» ще в 1920-і роки, коли святкується двохсотліття з дня народження філософа та з'являється маса видань зі сквородинознавства: наукових досліджень із «вершиною» — розвідкою Д. Багалія² й художніх текстів П. Тичини, В. Поліщука, М. Філянського, М. Івченка, М. Рильського та ін. Стійкий інтерес до особистості та творчого спадку Сковороди не послабився протягом усього ХХ сторіччя. Бувши об'єктом академічного аналізу і недолугих спекуляцій, філософ і поет став символом комплексу явищ і понять, близьких письменникам і науковцям з усіх ідеологічних таборів.

Показовим у цьому плані є сприйняття сквородинівського дискурсу І. Багряним — досить строкатою та суперечливою фігурою сучасного українського письменства, яка — на своєму рівні, безумовно — також переросла рамки тільки літератури. Елементи компаративістського аналізу творчості двох митців подибуємо в статтях М. Сподарця, де автор

¹ Грабович Г. До історії української літератури. — К., 1997; Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. — К., 1999; пор.: Блум Х. Шекспир как центр канона // Иностранная литература. — 1998. — №12. — С. 194—214.

² Багалій Д. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. — Харків, 1926.

окреслив аспекти побутування у романістиці Багряного сквородинівського мотиву щастя-самопізнання-серце³, та О. Шугая, коли автор побіжно виводить генезу філософсько-політичного світогляду Багряного з учення Сковороди⁴.

Нашим завданням буде визначити наявність і рівні типологічно-рецептивних взаємин творчості двох вітчизняних письменників і в такий спосіб довести / відкинути наявність переємності в розвитку української літератури.

Наразі немає доказів безпосереднього вивчення Багряним спадщини Сковороди; маємо говорити про типологічну подібність цих постатей, зумовлену спільними рисами національної ментальності, та про обізнаність Багряного з принциповими позиціями сквородинівського вчення, які традиційно складають специфіку й оригінальність постаті філософа.

Українська ментальність, спільна для обох митців, — це національне світобачення епохи бароко. Важлива його характеристика — народне двовір'я, синтез літургійного містицизму православного християнства та слов'янської поганської міфології. Треба зазначити межовість України: географічну і геополітичну, духовну і філософську. Існування як постійна ситуація *Inter-esse* залишає дві можливості: виховання лицарсько-козацького типу людини або втечу в приватне життя. Селекція зменшення кількості лицарів викликає відхід в іманентні переживання, розвиток інтравертивності. Це приводить до м'якості характеру, естетизації краси, послаблення войовничості. Ідеалом стає кордоцентричність, «релігія серця» (Г. Сковорода), індивідуалізм українця, прагнення до рівності і демократії (дружина, козацький соціум, братства).

³ Сподарець М. Ідеї Г. Сковороди у романах І. Багряного // Тези доповідей Міжнародної наукової конференції, присвяченої 200-річчю з дня смерті українського поета і філософа Григорія Сковороди. — Харків, 1994. — С. 41.

⁴ Шугай О. Голгофа Івана Багряного // *Багряний І. Золотий бумеранг та інші поезії*. — К., 1999. — С. 638—657.

Інший складник — віталізм, «похвала життю» (Г.Сковорода), сконцентрованість на існуванні. Звідси постійне життєствердження, культ сили, простору, світла. Українець сприймає світ не розумом, а серцем. Почуття, інтуїція для нього важливіші за докази. Існування серед прекрасної природи і щосекундна можливість все це втратити викликають потребу взяти максимум від життя. Великий вплив на формування цього світогляду має естетика бароко як феномен християнського гуманізму, де інтерес до людини та її внутрішнього світу поєднаний із християнськими ідеалами.

Відомо, що у ХІХ та на початку ХХ століття Сковорода був відомий радше як незвична, дещо епатажна постать, ніж як автор⁵. Тож не дивно, що найвідомішими характеристиками Сковороди того часу були не філософські побудови, а особливості етосу, звички, факти біографії, особливо схильність до мандрівного способу життя (характеристику «мандрований» Д. Багалій навіть уключає в назву своєї монографії). Певна частина художніх текстів 1920-х років, окрім роздумів над феноменом Сковороди, закликала до наслідування його мандрівного способу життя:

Бери сакви, і рідний дім покинь,
І пий холодну, мовчазну глибіню
На взліссях, де медово спіють дині!
Учися чистоти і простоти
І, стопчуюючи килим золотий,
Забудь про вежі темної гордині⁶.

Ці шляхи «натуралізації» життя постійно вживають багрянівські персонажі задля заспокоєння й зосередження: мандрям і мисливству присвячена певна частина його ранньої лірики («Рибалки» — 1925, «Чорноземля» — 1929, «Над Россю» — 1929, «З “мисливської сонати”» —

⁵ Див.: *Эри В.* Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. — М., 1912; *Хоткевич Г.* Григорій Саввич Сковорода (український філософ). Короткий його життєпис і вибрані місця із творів та листів. — Х., 1920.

⁶ *Рильський М.* Зібрання творів. У 20-ти т. — К.: Наукова думка, 1983. — Т. 1. — С. 220.

1931), повоєнні тексти містять спомини головних персонажів про юнацькі мандрівки, задля задоволення й вимушені; що ж до полювання, то всі герої його прозових творів — мисливці (до речі, вплив на раннього Багряного неокласиків і цитованого вище М. Рильського зокрема, які культивували естетичне споглядання замість «соцзмагань», неодноразово відмічався критикою⁷), а в уявне «полювання» Андрій Чумак («Сад Гетсиманський» — 1950) відправляється в тюремному карцері задля відновлення сил для подальшої боротьби.

У «Марусі Богуславці» (1957) образу Сковороди відповідає асоціативний ряд: заперечення цивілізації-ескапізм-мандрівка-злиття з природою-особиста свобода (незалежність). Поетична, мрійлива натура мешканців міста Нашого застосовує уяву як засіб опору осоружній дійсності, утечі у досконалий та безпечний світ природи чи у смерть. Єдине, що утримує їх від цього кроку — безмежна любов до життя, свого краю, свого міста, тому в цілому дилема «тікати чи не тікати» лишається нерозв'язаною. При цьому засобами відновлення, спротиву цивілізації є уявна чи буквальна мандрівка-звільнення, прямо засоційована автором із постаттю Сковороди: «коли у вас хоч трішечки уяви, ви досить чітко уявляєте себе посеред того безкінечного шляху, через сині безкраї степи простеленого, з торбою за плечима, з костуром у руках, босоніж, з непокритою головою, — мандруєте, як той філософ Сковорода наш, з легкістю на серці надзвичайною, філософські настроєний, з іскрами радості в очах, з піснею легкою, степовою, перепелиною на устах, з відчуттям крил соколиних за плечима...»⁸.

Заперечення цивілізації найчастіше проявляється в критиці міського способу життя та ідеалізуванні сільського його варіанту. Г. Сковорода атестує місто як уособлення корисливості, бездушного прагматизму і відмовляється від його вигод:

⁷ Шкрум І. Бойкот літературній хальтурі // Комсомолец України. — 1930. — № 9. — С. 5.

⁸ Багрянний І. Буйний вітер. Кн. 1. Маруся Богуславка. — Мюнхен, 1957. — С. 224.

Пропадайте, думи трудны,
Города премноголюдны!

А я с хлѣба куском умру на месте таком⁹.

Опозиція раннього Багряного урбаністичній цивілізації виразна й безкомпромісна. Згодом Багрянний пом'якшить свій ригоризм і стане в «Марусі Богуславці» ратувати за (українське) місто, хоч це й не врятує його від колишнього упередження й суперечностей (достатньо пригадати епізод спалення «позитивним» націоналістом-реформатором міської російськомовної бібліотеки в цьому-таки тексті). У «Тигроловах» (1943) розгортається думка, що самопожираюча, суїцидальна цивілізація залишена Богом, отже — головний герой Григорій Многогрішний знаходить порятунок і відновлення фізичних та душевних сил у неходженій тайзі, серед огрому сонця та первісної природи, яка є справжньою стихією багрянівських героїв. Реальна, жадана свобода — імператив і символ цього «правдивого» світу. Для Багряного ціль утечі на природу — набуття рівноваги через споглядання й переживання первісних безпосередніх почуттів (голос крові в Григорії («Тигролови»), якому вторить рев ізюбрів):

І крикнув так, аж млосно... аж відгукнулись балки...
Простіть, що ніби п'яний, що ніби троглодит, —
Це я утік від бруку туди, де бігав змалку, —
А ледь було не звик там і киснуть, і нидіть¹⁰.

Автор у природі черпає сили, натхнення й оптимізм. Для Багряного до фальшивої цивілізації належить і світ культури:

Такий він славний розбишака-вітер!
Такий у мене милий трубадур! —
Порозганяв геть-чисто всенькі звіти,
Перемішав відгомони культур¹¹.

⁹ Сковорода Г. Повне зібрання творів. У 2-х т. — К., 1973. — Т. 1. — С. 72.

¹⁰ Багрянний І. Золотий бумеранг та інші поезії. — К., 1999. — С. 13.

Багряний відкидає штучні мистецькі досягнення, міняючи їх на стихійну радість відчуття належності до універсуму. Подібно до Сковороди, Багряний і сам наслідував свої мистецькі зразки: серед іншого, відома його подорож Кримом («Біля гори Мітрадат» — 1929) та велосипедна прогулянка з Б. Тенетою, Б. Антоненком-Давидовичем і В. Підмогильним 1930 р.¹²

Емоційний тип психіки, «кордоцентричне» мислення, авторитетність морального вчення християнства для обох митців викликають непоборний потяг до душевної чистоти. Сковорода прославляє чистоту душі, чисту совість, наголошуючи їхню здатність унезалежнювати людину від тлінного життя через перемогу над смертю:

Смерте страшна, замашная косо!
 Ты не щадиш и царских волосов,
 Ты не глядиш, гдѣ мужик, а гдѣ царь, —
 Все жереш так, как солому пожар.
 Кто ж на ея плюет острую сталь?
 Тот, чія совѣсть, как чистый хрусталь...¹³

Погляд героїв Багряного на етику включає чесність, принциповість, неприпустимість зради, загострене відчуття несправедливості, право на суд і в зазначених проявах є свого роду моральним максималізмом. Утеклий з етапу арештант Григорій Многогрішний («Тигролови») переконаний, що єдиний злочин, скоєний ним — крадіжка горіхів у бурундука через кілька днів виснажливого бігу від переслідувачів. Мабуть, він не перестав думати так і після вбивства свого колишнього слідчого, майора Медвина. Ще краще цю ситуацію прояснює моральне обличчя сім'ї Сірків, у яких живе Гриць у тайзі. Світ офіціозу й приниження їм осоружний, вони висміюють і заперечують його. У цьому

¹¹ Багряний І. Золотий бумеранг... — С. 22.

¹² Шугай О. Кризь терни Гетсиманського саду. — К., 1996. — С. 236.

¹³ Сковорода Г. Повне зібрання творів... — С. 67.

проявляється їхня стихійність та імпульсивність: навіть якщо відділ НКВС не дасть дозволу на гвинтівку, не варто надто цим перейматися. З іншого боку, Сірки послідовні в дотриманні власних законів: гостинності, права власності, релігійності, вдячності, поваги до старших, солідарності, працьовитості. Для багрянівських протагоністів гріх — компроміс із собою, совістю і він викликає непереборне прагнення внутрішнього очищення: «Негайно... вирівняти це надщерблення у власній душі... На душі мусить бути чисто й ясно, як у погожий весняний день...»¹⁴.

У художньому мисленні Багряного Сковорода виступає також знаком внутрішнього світу людини мистецтва: елітарного й творчого мислення, внутрішньої незалежності та самодостатності. З «провінційним “саморобним” філософом» Сковородою порівнює Ата, головний персонаж «Марусі Богуславки», естетичну систему художника Данка Шигимаги.

Основа концепції Шигимаги, викладеної в його щоденнику, — самоствердження, яке Багрянний визначає, як «шал своєрідного й крайнього егоїзму. Егоїзму радикального, неприхованого, але безспірно правого... Егоїзму, як протесту проти фальшу часу»¹⁵. Час, проти якого протестує Шигимага, автор називає «равликовою епохою» — часом придушення й нівеляції індивіда. Епосі зрівнялівки письменник протиставляє цінність людської одиниці.

Критерієм оцінки явищ у ній виступає душа, внутрішній світ героя, вся гама його досвіду, інтелекту й упереджень. Оптика художника-творця відповідає формулі «світ як душа», як світ душі, який детермінує світ зовнішній, реальний. Данко висловлює дещо цинічну думку, що його кохання до Людмили Богомазової походить не від її особистих якостей, а від жару данкового серця: «Як я стану старий, а Ти з'явишся до мене така сама прекрасна і юна — я вже не любитиму Тебе, бо не буду на те здібен,

¹⁴ *Багрянний І. Буйний вітер*. Кн. 1. Маруся Богуславка. — Мюнхен, 1957. — С. 367.

¹⁵ *Багрянний І. Буйний вітер...* — С. 276.

бо погасну»¹⁶, фактично стверджуючи самодостатність і самотність людини. У душі античної калокагатії (відмітимо, взірцевої для Сковороди) й канонів українського фольклору Багряний пов'язує етичне й естетичне єство людини; її оцінка світу залежить від іманентних особливостей мислення. Саме вони виступають головними чинниками формування призматики сприйняття: «Світ об'єктивний недоступний людині, бо в її сприйманні він геть втрачає об'єктивність, а стає суб'єктивним, узалежненим від обставин, що псують і спотворюють якість очей, стан мізку, шлунок і кров»¹⁷.

Від рецепції сквородинівського доробку може йти оцінка Багряним спадщини ортодоксального християнства (в одній зі своїх публіцистичних робіт письменник згадує Г. Сковороду серед представників секулярної традиції в українській літературі зокрема¹⁸). Світогляд І. Багряного має на увазі індивідуальну, нецерковну віру, відкидання обрядів на користь «внутрішнього» християнства (варто пригадати вираз Сковороди: «Благочестіє и церемонія — разнь»¹⁹), особистий шлях до спасіння, морально-алегоричне тлумачення Святого Письма, визнання культурного потенціалу християнської церкви (див. архетип собору у ключових прозових творах письменника [імовірний прообраз — Покровський собор (1753—1768) в Охтирці²⁰]).

Антропоцентризм мислення обох українських митців веде до визнання самоцінності людської одиниці, недоторканості її прав і свобод, ба навіть релігійної віри в людину. Так про цю спорідненість пише О. Шугай: ідея гуманізму «мала свій розвиток і в українській, більше того — слобожанській землі, де народився і сам Багряний, і його славний

¹⁶ Багряний І. Буйний вітер... — С. 277.

¹⁷ Багряний І. Буйний вітер... — С. 278.

¹⁸ Багряний І. Відповідь І. Багряного п. В. Чапленкові // Багряний І. Публіцистика: Доп., ст., памфлети, рефлексії, есе / Упор. О. Коновал; Передм. І. Дзюби; Післям. Г. Костюка. — К., 1996. — С. 587—590.

¹⁹ Сковорода Г. Повне зібрання творів... — С. 152.

²⁰ Шугай О. Крізь терни... — С. 63.

попередник Григорій Савич Сковорода... На цій же землі постало твердження Сковороди, що Бог — у серці людському. То, напевне, є тут, мусить бути живий, органічний зв'язок із афоризмом Багряного: “Любов — є найбільша з усіх релігій”. (...) І, мабуть, саме ця любов сприяла Багряному розробити теорію універсальної демократії, приматом філософського думання обравши насамперед людину як одиницю, як частинку народу»²¹.

Навпаки, внутрішній світ жертв жорстокого світу Багрянний — досвідчений мисливець — розкриває за допомогою терміна «польована людина»: «Він ще ніколи не знав цього відчуття — відчуття[,] як до тебе пхаються з чобітьми в саму душу... Як і не знав ще відчуття польованої людини... Інтуїція підказувала йому, що десь снується невидима тонка павутина, в якій він може заплутатись і вже ніколи не виплутається»²². Право залишитися собою стало для цих людей найбільшим дефіцитом. «Світ ловить людину тільки за те, що вона — людина, і прагне нею залишитися. Світ хоче впіймати людину, вбити душу і серце, перетворити її на “хробака”, “ганчірку”»²³, — така ціль цього жорстокого полювання.

Неможливо обійти центральну позицію вчення Сковороди — заклику до самопізнання. Ця проблема займає поважне місце в багатьох текстах Багряного. Але, якщо Сковорода пропонує інтравертивний шлях самопізнання (пізнання світу через себе), то Багрянний — екстравертивний: «“Ходи тільки по лінії найбільшого опору — і ти пізнаєш світ”. ...*пізнавши світ, ти пізнаєш себе* і не понесеш ніколи душу свою на базар, бо вона буде цінніша за Всесвіт і не буде того, хто б зміг її купити»²⁴ [курсив наш — М. Б.]. На думку М. Сподарця, «сюжетна основа романів Багряного

²¹ Шугай О. Голгофа Івана Багряного // Багрянний І. Золотий бумеранг та інші поезії. — К., 1999. — С. 653.

²² Багрянний І. Буйний вітер... — С. 76.

²³ Сподарець М. Ідеї Г. Сковороди у романах І. Багряного (у друці). — С. 7.

²⁴ Багрянний І. Золотий бумеранг... — С. 104.

базується на пізнанні героями самих себе в процесі долання зовнішніх обставин і у внутрішній боротьбі людини — очищення (катарсис) та самовдосконалення через низку відповідних духовних преображень. У романі “Сад Гетсиманський” усі персонажі, проходячи крізь пекло тюрми, де відпадає “тлінна натура” людини, повертаються до самих себе, до своєї вічної, “правдивої натури”»²⁵.

Таким чином, типологічна подібність постатей Г. Сковороди та І. Багряного проявилася у спільних світоглядних концептах: синтезі християнської та поганської спадщини, кордоцентризмі, емоційності, життєлюбності; запереченні урбаністичної цивілізації та тяжінні до мандрівного способу життя; моральному ригоризмі; індивідуалізмі та внутрішній незалежності творчої особистості.

Головними рисами вчення Сковороди, які пройшли творчу трансформацію в художньому світі Багряного, є критичне ставлення до спадщини ортодоксального християнства, індивідуальна віра, відкидання обрядів на користь внутрішнього християнства, морально-алегоричне тлумачення Святого Письма; повага до людини на межі з релігійною вірою в неї; важливість самопізнання в процесі всебічного ставання особистості.

Аналіз типологічно-рецептивних взаємин доробку двох українських митців ще раз демонструє суттєву роль чинників національної ментальності в розвитку літератури та наявність стійких каналів наступності ідеології та поетики в українському літературному процесі.

м. Харків

²⁵ *Сподарець М.* Ідеї Г. Сковороди у романах І. Багряного // Тези доповідей... — С. 41.